

νότος. Τὸ ὅτι ἡ Ἐπανάστασις ἐκείνη δὲν ἔλαβε χώραν κατὰ τὸ 1572 ἐστήριξα καὶ εἰς ἄλλα δεδομένα. Ταῦτα πάντα ἐγνώριζεν ὁ κ. Σπανάκης, ὁ ὁποῖος καὶ ἐν σσ. ιε' καὶ 136, 141, μνημονεύει τῆς μελέτης μου. Ἐν τούτοις ἀνακριβῶς μὲ παρουσιάζει ὡς ἀγνούμενον τὴν ἐπανάστασιν ταύτην ὡς ἱστορικὸν γεγονός (σ. 136 σημ.), ἐμὲ τὸν πρῶτον διανοίξαντα τὸν δρόμον τῆς ἐρεύνης δρόμον. Εἰς τὸ αὐτὸ ἀτόπημα πίπτει, ἐκ καλῆς πίστεως ὅμως, ὁ καθηγ. κ. Ἰω. Καλιτσουνάκης, προλογίζων (σ. ια' τοῦ κρινομένου βιβλίου). Λυποῦμαι διότι εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ σημειώσω τὸ πρᾶγμα, ἄηθες εἰς λογίους καὶ ἐπιστήμονας, ἀποδίδοντας ἐκάστω τὸ ἀνήκον αὐτῷ. Καὶ ὁμολογουμένως εἰς τὸν κ. Σπανάκην ἀνήκει ἡ καλὴ τύχη νὰ προσέξῃ τὴν ἐν προκειμένῳ διαπίστωσιν τοῦ Pasqualigo, ἡ ὁποία θ' ἀνοίξῃ τὸν δρόμον εἰς τὴν διευκρίνησιν πολλῶν ἄλλων ζητημάτων. Διότι καὶ ἱστορικαὶ ἀντιφάσεις πρέπει ν' ἀρθοῦν καὶ ἐπὶ μέρους ζητήματα νὰ ἐρευνηθοῦν (μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ἀκριβὴς τοποθέτησις τῶν ἰσοπεδωθέντων χωρίων ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν).

Τοιαύτης σπουδαιότητος ζητήματα εἶναι τὰ ὑπὸ τῆς Ἐκθέσεως τὴν ὁποίαν ὁ φίλεργος καὶ φιλότιμος κ. Σπανάκης ἐδημοσίευσεν ἀνακινούμενα. Πρέπει δὲ νὰ τῷ ἀναγνωρισθῇ ἰδιαιτέρως ὅτι κοπιᾷ ἐπὲρ δύναμιν, ἀνευ κρατικῆς ἐνισχύσεως, καὶ ἐμφανίζει ἐξ ἰδίων (ὡς πράττομεν ὅλοι) τοὺς μόχθους του. Διὰ τοῦτο εἶναι ἄξιος τῶν εὐχαριστιῶν μας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

*Δ ο ύ κ α – Κ ρ ι τ ο β ο ύ λ ο υ – Σ φ ρ α ν τ ι ῆ – Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η, Περὶ Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγή κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων ὑπὸ Νικολάου Β. Τωμαδάκη, τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Ἀθηνῶν Πανεπιστημίῳ. Ἀθῆναι. Τυπογραφεῖον Μηνᾶ Μυριτίδη 1953. Σελ. 240, σχ. 8ον.*

Τὸ ἀνωτέρω βιβλίον εἶναι τὸ τρίτον τὸ ὁποῖον ἐντὸς ἐνιαυσίου μόλις διαστήματος μᾶς ἐχάρισεν ἡ καταπληκτικὴ ἀληθῶς φιλοπονία τοῦ καθηγητοῦ Νικολάου Τωμαδάκη. Ὁ πρῶτος τόμος τῆς «Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν» καὶ ὁ ἕτερος τῶν «Ὑμνων» Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ (ἐν Ἀθῆναις, 1952) ὅχι μόνον ἀπετέλεσαν χρησιμώτατα βοηθήματα διὰ τὴν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ καὶ προώθησαν ἐν πολλοῖς τὴν ἐρευναν τῶν σχετικῶν θεμάτων. Τὸ παρὸν βιβλίον ἔχει σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ προσὸν τῆς ἐπικαιρότητος, διότι ἐκδίδεται ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β' Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς μνημόσυνον

τῶν κατ' αὐτὴν γενναίως πεσόντων τελευταίων προμάχων τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τὸ κοσμοϊστορικῆς σημασίας γεγονός τοῦτο, διὰ τοῦ ὁποίου ἑτερομάχη τόσοσ τραγικῶς ὁ ὑπερχιλιετής βίος τῆς μεγάλης Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας, ἐξιστόρησαν εἰς τὰ οἰκεῖα τμήματα τῶν ἱστορικῶν των ἔργων καὶ κατὰ τὸν ἰδικόν του τρόπον ἕκαστος τέσσαρες σύγχρονοι ἢ καὶ αὐτόπται τῶν συμβάντων Ἑλληνες ἱστοριογράφοι : ὁ Μικρασιάτης Δούκας (περὶ τὸ 1400—μετὰ τὸ 1462), ὁ Ἰμβριος Μιχαὴλ Κριτόβουλος (περὶ τὸ 1410—μετὰ τὸ 1467), ὁ Κωνσταντινουπολίτης Γεώργιος Σφραντζῆς<sup>1</sup> (1401—μετὰ τὸ 1478) καὶ ὁ Ἀθηναῖος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης († μετὰ τὸ 1463). Τὰ σπουδαῖα ταῦτα ἱστορικὰ κείμενα ἠνθολόγησεν ἐνταῦθα ὁ Τωμαδάκης, προτάξας ἐκάστου καὶ βιογραφικὸν μελέτημα περὶ τοῦ συγγραφέως. Ἡ προσφορὰ αὕτη εἶναι εἰς ἡμᾶς τοσοῦτῳ μᾶλλον εὐπρόσδεκτος, καθ' ὅσον τὰ κείμενα ταῦτα, ὡς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ εἰς τὸν πρόλογόν του (σ. 10), «εἶναι σπάνια καὶ δυσεύρετα καὶ διὰ τὸ μορφωμένον ἑλληνικὸν κοινὸν αὐτόχρομα ἀπρόσιτα». «Ἡ συναγωγή ἐπὶ τὸ αὐτὸ—συνεχίζει—δεικνύει καὶ τὴν διαφορὰν τῶν ἀντιλήψεων τῶν συγχρόνων πρὸς τὰ γεγονότα συγγραφέων, οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ παιδευτικὰ ἰδεώδη, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησιν αὐτῶν εἰς τὰ πολιτικά, θρησκευτικὰ καὶ πνευματικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ διαφοροῦ σκοπιᾶς ἕκαστος, διαφοροῦ ψυχολογίας, ἐπαγγέλματος, καταγωγῆς καὶ λογιότητος Ἑλληνες, διάφορον βλέποντες τὸ μέλλον, ἐξιστόρησαν καὶ ἐπροφήτευσαν. Διότι καὶ ἐπροφήτευσαν τὴν ἀνάστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ οἱ ὑπὸ τὴν δεινὴν ἐντύπωσιν τῆς συμφορᾶς διατελοῦντες τότε ἱστοριογράφοι».

Τὰ κείμενα παρατίθενται κατὰ τὰς γνωστὰς παλαιὰς ἐκδόσεις, ἴτοι τὸ τοῦ Δούκα (σ. 35—74) κατὰ τὴν τοῦ Imm. Bekker (Βόννη, 1834), τὸ τοῦ Κριτοβούλου (σ. 94—133) κατὰ τὴν τοῦ Car. Müller (FHG vol. 1, Παρίσι, 1870), τὸ τοῦ Σφραντζῆ (σ. 167—203) κατὰ τὴν τοῦ Migne (P.G. τόμ. 156) διὰ τὸ Χρονικὸν Μίνυς καὶ τὴν τοῦ Imm. Bekker (Βόννη, 1838) διὰ τὸ Majus καὶ τὸ τοῦ Χαλκοκονδύλη (σ. 214—224) κατὰ τὴν τοῦ Eug. Daskó (Βουδαπέστη, 1922—1927).

Δυστυχῶς αἱ ἐκδόσεις αὗται, καὶ ἰδίᾳ αἱ τῆς Βόννης, δὲν εἶναι πλέον ἱκανοποιητικαί, ὡς ὁμολογεῖ καὶ ὁ συγγραφεὺς, ὅστις δὲν ἠδυνήθη, καὶ διὰ τὸ βραχὺ τοῦ χρόνου, νὰ παραθέσῃ τὰ κείμενα ἀποκατεστημένα ὑπ' αὐτοῦ εἰς νέαν κριτικὴν ἐκδοσιν. Τὸ ἐγχείρημα τοῦτο θὰ ἦτο ὁμολογουμένως δυσχερές. Εὐκολωτέρα ὁμως θὰ ἦτο ἡ ἐπίταξις τοῦλάχιστον σχολίων τινῶν ἐρμηνευτικῶν καὶ πραγματικῶν, τὰ ὁποῖα θὰ ἐχρησίμευον πολὺ εἰς τὴν μελέτην

<sup>1</sup> Ὅτι οὗτος ὀνομάζετο πράγματι Σφραντζῆς καὶ ὄχι Φραντζῆς ἀπέδειξε προσφάτως ὁ V. Laurent ἐν BZ 44 (1951), σ. 373—378 καὶ ἐν REB 9 (1951), σ. 170—171, τὴν γραφὴν δὲ ταύτην υἰοθέτησεν εἰς τὸ βιβλίον του καὶ ὁ συγγραφεὺς.



τῶν παρατιθεμένων κειμένων. Παρὰ δὲ τὸν ἐν τέλει τοῦ βιβλίου (σ. 225 – 236) πίνακα τῶν κυρίων ὀνομάτων<sup>1</sup> θὰ ἦτο καλὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ ἕτερος πίναξ λέξεων καὶ πραγμάτων. Ἐπιπλέον καὶ ἄνευ τούτων, καὶ μόνη ἡ συναγωγή καὶ παράθεσις τῶν σημαντικῶν τούτων κειμένων, τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς ἔσχε τὴν καλὴν ἰδέαν νὰ πραγματοποιήσῃ, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἔχωμεν ἤδη προχείρους τὰς σπουδαιότερας ἑλληνικὰς ἱστορικὰς πηγὰς περὶ τῆς Ἀλώσεως<sup>2</sup>.

Πολλοῦ λόγου ἄξια εἶναι αἱ προτασσόμεναι τῶν κειμένων πραγματεῖαι τοῦ συγγραφέως περὶ ἐκάστου τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων. Ἐκάστη τούτων εἶναι διαφόρου τύπου, ἀναλόγως τῆς ὑφῆς τῶν ἐρευνωμένων προβλημάτων. Αἱ περὶ Δούκα, Κριτοβούλου, Χαλκοκονδύλη ἐπιμένουν περισσότερον εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἰδεολογικοῦ κόσμου καὶ τοῦ πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν ἱστορικῶν τούτων, ἐνῶ ἡ περὶ Σφραντζῆ ἐξετάζει ἰδίως τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ Χρονικοῦ Μαις πρὸς τὸ Μίνυς καὶ τὸ τῆς νοθεύσεως αὐτοῦ. Τὴν περὶ ἐκάστου ἱστοριογράφου ὑπάρχουσαν ἱκανὴν προγενεστέραν βιβλιογραφίαν γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς, συντέμνων μὲν ὅσα ἔχουν ἤδη ἀρκούντως ἐρευνηθῆ (ὡς εἶναι τὰ βιογραφικὰ κυρίως), ἐκτεινόμενος δὲ εἰς θέματα οὐδὲν ἢ ὀλίγον ὑπὸ τῶν προγενεστέρων ἐξετασθέντα. Ἰδιαιτέρας προτιμήσεως τυγχάνει ὑπ' αὐτοῦ ἡ ἔρευνα τῶν περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ γένους καὶ τῆς ἱστορικῆς του συνεχείας καὶ ἐπιβιώσεως ἀντιλήψεων τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων κατὰ τὴν τόσον ἀποφασιστικὴν ἐκείνην καμπὴν τῆς ἱστορικῆς του πορείας. Καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην εὐρίσκει ὅτι πάντες ἐπίστευσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦντο εἰς τὴν ἀνάστασίν του : Ὁ ἐνωτικὸς Δούκας, ὁ ὑπηρετήσας τοὺς Γατελούζους τῆς Λέσβου, ὅστις μὲ βαθεῖαν πατριωτικὴν συγκίνησιν ἀπωδύρετο τὴν ἐθνικὴν συμφορὰν, ὁ εὐγενὴς Ἀθηναῖος Χαλκοκονδύλης πρὸ πάντων, ὅστις ἀντελαμβάνετο, ἤδη τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, τὸν Ἑλληνισμόν ὡς ἀδιάσπαστον ἱστορικὴν συνέχειαν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν ἡμερῶν του, ὁ πιστὸς θεράπων τῆς αὐτῆς τῶν Παλαιολόγων Σφραντζῆς Ἰσως, καὶ αὐτός, τέλος, ὁ συνεργάτης καὶ ὑμνητὴς τοῦ Πορθητοῦ Κριτόβουλος, ὅστις φαίνεται παρὰ ταῦτα πιστεύων εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Γένους Ὅσα γράφονται ἰδίᾳ περὶ τῆς ἑλληνικῆς συνειδήσεως τοῦ Χαλκοκονδύλη (σ. 210 – 213) εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέροντα, διότι ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀντίληψις τῆς ἱστορικῆς συνεχείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν εἶναι γέννημα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἀλλ' ἔχει πολὺ

<sup>1</sup> Ὁ πίναξ οὗτος περιλαμβάνει ὀνόματα εὐρισκόμενα ἀδιακρίτως εἴτε εἰς τὰ κείμενα τῶν ἱστοριογράφων εἴτε εἰς τὰ μελετήματα τοῦ συγγραφέως. Νομίζομεν ὅτι θὰ ἦτο προτιμότερα ἢ εἰς δύο χωριστοὺς πίνακας διάκρισις αὐτῶν ἀπ' ἄλλήλων.

<sup>2</sup> Χρήσιμος εἶναι ἡ προστεθεῖσα ἀνὰ πέντε γραμμὰς συνεχῆς ἀρίθμησις ἐκάστου ἀποσπάσματος. Πρακτικὸν ὅμως ἐπίσης θὰ ἦτο ἐὰν εἶχε σημειωθῆ ὑπεράνω τῶν σελίδων τῶν κειμένων τὸ ὄνομα ἐκάστου χρονογράφου καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἔργου του, ἵνα οὕτω εἶναι εὐχερῆς ἡ ἀναζήτησις.

παλαιότερας τὰς ρίζας. Ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴν στάσιν ὅμως τοῦ Κριτοβούλου, τὴν ὁποίαν ἡ ἐξαίρετος αὐτοῦ ἑλληνικὴ παιδείουσις καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον ἀσυγχώρητον, θὰ προετιμῶμεν ἡμεῖς νὰ μὴ ἀνεζητοῦντο κἄν δικαιολογία.

Λίαν εὐστοχοὶ καὶ ἐπιγραμματικοὶ εἶναι οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ συγγραφέως περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων καὶ αἱ πρὸς ἀλλήλους συγκρίσεις αὐτῶν ὑπὸ ἔποψιν γλώσσης, ὕφους, ἰδεῶν κλπ. Κατὰ ταῦτα, ὡς πρὸς τὴν γλώσσαν «ὁ Χαλκοκονδύλης ἀρχαῖζει καὶ μιμεῖται μακρόθεν τὸν Θουκυδίδην, ὁ Σφραντζῆς δημοτικίζει, ὁ Δούκας βαρβαρίζει καὶ ὁ Κριτόβουλος ἀρχαῖζει» (σ. 16). Ὡς πρὸς δὲ τὰς ἰδέας, «ὁ Δούκας ὑπηρετεῖ Φράγκους ἡγεμόνας, ἦτο Μικρασιάτης καὶ ἀντιπροσώπευε τὸν κατ' ἀνάγκην δουλεύοντα Ἑλληνισμόν τῶν νήσων καὶ τῆς Μικρασίας. Δι' αὐτὸν ἡ Πόλις ἦτο ἡ ἐλπίς τῶν χριστιανῶν, τὸ ζήτημα τῆς Ἐνώσεως δευτερεῦον, πρωτεῦον δὲ τὸ ζήτημα τῆς τύχης τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Φραντζῆς ὑπῆρξεν ἀθλικὸς τῶν Παλαιολόγων καὶ ἔζησε καὶ ἔδρασεν ἐν Πελοποννήσῳ, εἶδε δὲ τὰ συμβάντα ὡς ἀποτέλεσμα κακῆς πολιτικῆς Ἰωάννου τοῦ Η΄, τὴν ὁποίαν προέβλεψεν ὁ πατήρ του Μανουὴλ ὁ Β΄. Ὁ Χαλκοκονδύλης ἦτο Ἀθηναῖος καὶ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν παλαιὰν δόξαν. Δι' αὐτὸν ἡ Ἑλλάς ἦτο ζῶσα καὶ οἱ σύγχρονοὶ του, οἱ ὑπὸ τῶν ἄλλων Ρωμαῖοι καλούμενοι, ἦσαν Ἑλληνας τὸν ἐνδιέφερον αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Πελοπόννησος. Τέλος τὸν Κριτόβουλον, Ἑλληνα καὶ αὐτὸν, πρέπει νὰ ἴδωμεν ὡς ἱστοριογράφον τοῦ Σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ τοῦ Πορθητοῦ. Ἡ ἱστορία του εἶναι ἱστορία τῶν πράξεων τοῦ ἐπικρατήσαντος νέου αὐθέντου, ὑπὸ τὸν ὁποῖον, θελήματι Θεοῦ, θὰ δουλεύσῃ τὸ ἔθνος. Ὁ Μωάμεθ εἶναι πλέον ὁ νόμιμος κάτοχος καὶ βασιλεὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως...» (σ. 16 – 17). Ὑπὸ ἔποψιν λογιότητος ὑπερέχει πάντων ὁ Κριτόβουλος, ὡς πρὸς δὲ τὴν ἀξιολογίαν ὁ μὲν Δούκας εἶναι ἀπολύτως φιλαλήθης (σ. 26), ὁ δὲ Κριτόβουλος, μολοντί παρασιωπᾷ σκοπίμως ὠρισμένα γεγονότα, εἶναι πεπροικισμένος ἐν τούτοις μὲ πολλὴν εὐθυκρισίαν, ὡς καταδεικνύει διὰ σαφῶν παραδειγμάτων ὁ συγγραφεὺς (σ. 83 – 85). Αἱ δραματικώτεροι περιγραφαὶ τῆς Ἀλώσεως ὀφείλονται βεβαίως εἰς τὸν Δούκαν καὶ τὸν Κριτόβουλον. Ἀλλὰ τὸ ὑψηλότερον ἐθνικὸν φρόνημα διαπνέει τὸν Δούκαν, ὅστις ἀποδίδει εἰς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τοὺς ὑπερηφάνους τούτους λόγους πρὸς τὸν Μωάμεθ : «... τὸ δὲ τὴν Πόλιν σοι δοῦναι οὐτ' ἐμὸν ἐστὶ οὐτ' ἄλλον τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν» (σ. 27 καὶ 60).

Εἰδικώτερον, ὡς πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καθ' ἕκαστον προσφερόμενα νέα πράγματα, δεόν νὰ σημειωθῶσι τὰ ἑξῆς :

Ἡ περὶ Δούκα μελέτη (σ. 15 – 34)<sup>1</sup> συνέπεσε γραφεῖσα συγχρόνως

<sup>1</sup> Αὕτη εἶχε δημοσιευθῆ προηγουμένως ἐν «Ἀθηνᾶ» 54 (1950), σ. 38 – 58, ὁπόθεν ἀνετυπώθη εἰς τὸ παρὸν βιβλίον μὲ ἐλαχίστας μεταβολάς.

πρὸς δύο περὶ τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ ἔργασίας τοῦ Ρουμάνου Vas. Grecu, παρασκευάζοντος καὶ ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του, ὧν τὴν μίαν γνωρίζει μόνον ἔκ περιλήψεως ὁ συγγραφεὺς (βλ. σ. 18, σημ. 1). Οὗτος πάντως συνεκέντρωσεν ἔκ τοῦ ἔργου τοῦ Δούκα πάσας τὰς περὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ μαρτυρίας (σ. 20—24), ἐπραγματεύθη δ' ἀκολούθως περὶ τῶν ἰδεῶν, τῆς γλώσσης, τοῦ ὕφους του κλπ.

Εἰς τὰ περὶ Κριτοβούλου (σ. 77—93), περὶ οὗ ὑπῆρχε προγενεστέρα μελέτη τοῦ Ν. Ἀνδριώτου («Ἑλληνικά» 2, 1929, σ. 167—200), καταβάλλεται ἰδιαίτερα προσπάθεια πρὸς ἐξέτασιν τῆς ἀξιοπιστίας του, τοῦ ἑλληνισμοῦ του καὶ τῆς πολιτικῆς του τοποθετήσεως.

Τὸ περὶ Σφραντζῆ μελέτημα (σ. 137—166) εἶναι τὸ ἐκτενέστερον, ἀλλὰ καὶ τὸ πυκνότερον τῶν τεσσάρων. Τὸ ζήτημα τῆς νοθεύσεως τοῦ Χρονικοῦ Majus, ὅσον καὶ ἂν προήχθη διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ι. Παπαδοπούλου καὶ ἐπ' ἐσχάτων τοῦ R. Lœpertz, παραμένει εἰσέτι ἐξόχως περίπλοκον. Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ συνοψίσῃ τὰ πορίσματα τῶν προγενεστέρων ἐρευνητῶν, ἀλλὰ προσθέτει καὶ νέας ἀξιολόγους παρατηρήσεις, καταλήγει δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα (σ. 162) ὅτι τὸ Χρονικὸν Μίνυς διῆλθε διὰ τεσσάρων διαδοχικῶν μορφῶν ἵνα καταλήξῃ εἰς τὸ Majus<sup>1</sup>.

Εἰς τὸ περὶ Χαλκοκονδύλη, τέλος, μελέτημα (σ. 207—213) τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα εἶναι, ὡς ἐλέχθη καὶ προηγουμένως, τὰ γραφόμενα περὶ τῆς παρ' αὐτῷ ἀντιλήψεως τῆς ἱστορικῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἄλλ' αἱ νέαι αὗται ἀπόψεις δὲν εἶναι αἱ μόναι ἀρεταὶ τῶν κρινομένων μελετημάτων. Ὡς καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἐργασίας τοῦ καθηγητοῦ Τομαδάκη, θαυμάζομεν καὶ ἐνταῦθα τὴν ἀρτίαν βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν, τὴν παρουσίαν κριτικοῦ νοῦ καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον ἐκθέσεως. Ἰδιαίτερος ὁμως πρέπει νὰ ἐπαινεθῇ ἡ γλαφυρότης τοῦ ὕφους καὶ ἡ συγκίνησις μὲ τὴν ὁποίαν φαίνεται γραφὲν τὸ βιβλίον, προσόντα ἅτινα καθιστοῦν αὐτὸ ἀξιανάγνωστον καὶ ἀπὸ τὸ εὐρύτερον ἑλληνικὸν κοινόν.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

<sup>1</sup> Εἰς τὴν ἐν σ. 152—153 σημ. 4 σημειουμένην βιβλιογραφίαν περὶ Μελισσηῶν προσθετέα καὶ ἡ μελέτη τοῦ Ν. Α. Βees (Βέης), Der Berliner Traktat über die Melissinoi ist keine Fälschung von Konstantin Simonidis, ἐν «Byz.-Neugr. Jahrbücher» 14 (1938), σ. 130—137. Τὰ δὲ ἐν σημ. 1 τῆς σελ. 145 γραφόμενα περὶ Νοταράδων παρεισήχθησαν, πιστεύομεν, ἐνταῦθα ἔκ τυπογραφικῆς συγχύσεως, ἐνῶ ἔχουν τὴν θέσιν των εἰς τὴν σημ. 1 τῆς σελ. 162.